

Novruzov Cəlal Əbdülrəhman oğlu
t.ü.f.d. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Sadiqov Məmməd Oruc oğlu
dos. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
E-mail: m.sadigov@yahoo.com

Məmmədova Həlilə Nəcəfqulu qızı
Müəll. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
E-mail: halila.mammadova@mail.ru

Salıfov Tural Mahmud oğlu
Müəll. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
E-mail: tural_salifov@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA TURİZMİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ VƏ MİNERAL-TERMAL SULARININ ROLU

Açar sözlər: rekreasiya, turizm, müalicə suları, termal və mineral sular, dağ landşaftı, düzən landşaftı, palçıq vulkanı, təbii şərait və coğrafi mövqe.

Ключевые слова: рекреация, туризм, лечебные воды, термальные и минеральные воды, горные ландшафты, полевые ландшафты, грязевой вулкан, природные условия и географическое положение

Keywords: recreation, tourism, water treatment, thermal and mineral water, mountain landscape, plain landscape, mud volcano, natural condition and geographical position.

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Turizmin inkişafına təsir edən mineral, mineral-termal suları və təbii təbiət abidələrinin rolundan söhbət açılır. Ərazinin təbii-coğrafi və iqtisadi effektivliyi, turistlərin cəlb edilmə istiqamətləri göstərilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası təbiətinin rəngarəngliyi, təkrar olunmazlığı ilə fərqlənən misilsiz dünya gözəlliyinə məlum təbii ehtiyatların istər canlı və istərsə də cansız törəmələrinin cəmləndiyi ərazidir. Onların ən dəyərli və cazibədar qatını təşkil edən təbiət abidələrinin demək olar ki, əksər mənşə və növ müxtəliflikləri burada geniş təmsil olunur. Naxçıvan MR bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının daha çox əsrarəngiz və maraq doğuran bölgəsidir. Belə ki, bu qədim diyar özünün mürəkkəb tipli iqlimi, torpaq və bitki örtüyü, heyvanlar aləmi, landşaft qatı, xüsusi qorunan təbiət əraziləri, mineral və termol suları (faydalı qazıntılar) və s. kimi təbii ehtiyatların, müxtəlif mənşəli təbiət abidələrinin müxtəlifliyi, zənginliyi və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə məşhurdur. Həmin abidələr mühüm elmi və əməli əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı bütün dövrlərdə insanların diqqətini cəlb edən və onların böyük marağına səbəb olan daha əlamətdar və məftunedici xüsusiyyətlərə malik nadir təbiət inciləridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi qəbul olunmuş və eləcə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə təsdiq edilmiş müddəaya əsasən “təbiət hadisəsi” ifadəsi hüquqi statusa malik olan anlayış kimi qəbul olunur və ona bir qayda olaraq dövlət tərəfindən qorunan müəyyən elmi, tarixi və ya mədəni-maarif və estetik əhəmiyyətə malik təbiət obyektləri aid edilir (AR Nazirlər Kabinetinin №169, 12.07.2006-cı il tarixli qərarı). Bu əsasnaməyə uyğun olaraq ölkəmizdə dövlət tərəfindən biotik (canlı) təbiət abidələri kompleksində qorunan 400-ə qədər bitki növünün 202-si, 223 heyvan növünün 113-ü, 43 xüsusi qorunan təbiət ərazilərinin 4-ü, 60-dan çox abiotik (cansız) təbiət abidələrinin 4-ü Naxçıvan MR-in payına düşür [Azərbaycan Respub. Qırmızı Kitabı, 2013].

Təbiət abidələri bu baxımdan bu əfsanəvi və möcüzələrlə dolu qədim diyarda daha çoxdur. Ümumiyyətlə, bu ad altında dövlət tərəfindən mühafizə məqsədilə hələ qeydiyyata alınmamış öz əsrarəngiz və bənərsiz, ecazkar və məftunedici, füsunkar görünüşü ilə nəzəri cəlb edən, insanlarda maraq və aludəlik, heyranlıq və şaşqınlıq, həyəcan və coşqunluq, təəccüb və heyranlıq, ictimaiyyət və nəcibliyə hissi doğuran, eləcə də müəyyən elmi və praktiki əhəmiyyətə malik diqqətəlayiq və unikal təbii törəmələr başa düşülür.

Tarixi abidə və inci adlandırdığımız təbiətin bu relik, endemik və nadir törəmələri Yer inkişafının dərinliklərində və onun səthində baş vermiş, indi də davam etməkdə olan endogen (daxili) və ekzogen(xarici) proses və hadisələrin yarıdırıcı (konstruktiv) və dağıdırıcı (destruktiv) fəaliyyətinin maddiləşmiş şahidləri, onların yaddaş mənbəyi və informasiya daşıyıcısı rolunu oynayan xəzinə inciləridir.

Bu baxımdan Naxçıvan diyarı sakinlərinin məişət, təsərrüfat fəaliyyətinin və yaradıcılıq dühasının məhsulu olan buradakı zəngin və unikal arxeoloji, incəsənət və başqa tarixi-maddi-mədəniyyət abidələrinin ölkənin ulu tarixinin araşdırılmasında mövqeyi necədirsə, təbiət abidələrinin də onun maddi varlığının inkişafı və təkamülü qanunauyğunluqları və şəraitinin öyrənilməsi, bərpasında mövqeyi elədir. Bununla yanaşı təbiət abidələri, ümumi turizm sənayesinin iqtisadi və ekoloji baxımdan daha gəlirli, səmərəli və perspektivli hesab olunan təbiət turizmi sahələrinin (xüsusilə geoloji və ekoturizmin) genişlənməsində və beləliklə də bölgənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyətə malik, estetik baxımdan turizm obyektləri keyfiyyəti kəsb edən nadir təbii törəmələridir.

Naxçıvan MR ərazisində təbiət abidələrinin müxtəlifliyi və zənginliyi onun səciyyəvi coğrafi mövqeyi, Yer qabığı təkinin və səthinin inkişafının özünəməxsusluğu endo və ekzodinamiki amillərin təzahürünün fərdi xüsusiyyətləri, geoloji-geomorfoloji quruluşunun rəngarəngliyi və mürəkkəbliyi ilə əlaqədardır. Belə ki, respublikanın ərazisi Kiçik Qafqaz qırışlıq-qaymalı orogenik sistemi meqastrukturunun Araz tektonik meqazonası daxilində Afrika-Ərəbistan və Avrasiya litosfer plitələrinin kolliziya (toqquşma) zonasında, müvafiq olaraq İran və Cənubi Qafqaz mikroplitləri arasında mövcud olmuş riftogen çökəklər və adalar qövsü kimi geodinamiki struktur-morfoloji törəmələr üzrə [Геология Азербайджана, т. IV, 2005] uzun və mürəkkəb geoloji-geomorfoloji inkişaf tarixi yolu keçmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bölgə ərazisində Paleozoy erasının ortalarından (Devon əsri), Holosen də daxil olmaqla,

Kaynozoy erasının sonlarından çox geniş geoloji zamanı əhatə edən maqmatik, dəniz, kontinental süxur və çöküntülərin geniş spektrinin yayılması ilə yanaşı, Daxili Kiçik Qafqaz geomorfoloji vilayətinin Arazyanı silsilələr və Naxçıvan (Orta Araz) çökəkliyi yarımvilayətlərinin müvafiq olaraq, Dərələyəz, Zəngəzur, Şərur, Nəhrəm, Ordubad geomorfoloji rayonları [Əlizadə EK., Tanrıverdiyev X.K. və b., 2014] hüdudlarında Alp-Himalay epigeosinklinal orogenik qurşağına xas olan demək olar ki, əksər relyef formaları – morfostruktur, morfoskulpturlar inkişaf etmiş və faydalı qazıntılar əmələ gəlmişdir.

Azərbaycanın, o cümlədən də onun Naxçıvan diyarının təbiət abidələrinə bir sıra tədqiqat işləri həsr edilmişdir [Naxçıvan abidələri ensiklop., 2008]. Onların bəzilərində öz əzəməti, qeyri-adiliyi, əsrarəngizliyi, zahiri görünüşünün füsunkarlığı və estetik cazibədarlığı və eləcə də nadirliyi və morfoloji təzadlığı, özünəməxsus əlamətləri və başqa keyfiyyətləri ilə nəzəri diqqəti cəlb edən bəzi fərdləri YUNESKO-nun təbiət abidələri irsi siyahısına daxil edilməsi tələblərinə cavab verən abidələr hesab edilir. Diyarın təbiət abidələri mənşə baxımından biotik və abiotik olmaqla təbii və təbii-antropogen abidələrə ayrılır.

Təbii abiotik abidələrin morfostruktur və morfoskulptur kimi relyef formaları *geomorfoloji*; tektonik, stratiqrafik, hidroloji, mineragenik kimi törəmələri *geoloji*; təbii-antropogen abidələrin dağ-qazma, dağ-mədən obyektləri *dağ-texniki*; pir, qala və s. obyektləri, müvafiq olaraq, *ibadət və müdafiə*; sanatoriya-müalicə obyektləri, *turizm-rekreasiya* abidələrinə aid edilir. Təbii biotik abidələrin nadir endemik və relikt bitki növləri *botaniki*, heyvan növləri isə *zooloji*; xüsusi qorunan təbiət əraziləri və landşaftlar xronoloji (yun. chorosyer, məkan) abidələrə; təbii-antropogen abidələrin bağ-park, plantasiya obyektləri, müvafiq olaraq, *rekreasiya* və *aqrokultur* abidələrinə aid edilir. Bununla yanaşı həmin sadə, mürəkkəb, endogen, ekzogen, fərdi, kompleks əlamətləri ilə təmsil olunmuş abidələr taksonomik baxımdan tip, sinif, qrup (cins) və növlərə, statusu və ya Ümumdünya təbii irsi sistemində əhəmiyyət səviyyəsinə və tutduğu mövqeyinə görə qlobal (beynəlxalq), regional, milli, bölgə və lokal dərəcəli növlərə ayrılır.

Naxçıvan MR ərazisində aşkar edilmiş və biotik abidələr tipinin botanika və ya flora sinfinə aid olan, “Qırmızı kitab”a daxil edilmiş 200-dən çox nadir, endemik və relikt bitki növlərinin ölkə daxilində 52 növü yalnız ona məxsusdur.

Naxçıvan MR ərazisində geniş yayılmış, Azərbaycanın və eləcə də Naxçıvanın “Qırmızı kitab”larına salınmış dövlət tərəfindən mühafizə olunan nadir bitki növlərindən Kox şamı, zanbaqlar (Qaradağ, Yuliya, Eixler, Şmit), süsənlər (torlu Dmitri, paradoksal), Atropatan hisintellası, öldürgənlər (şamdanvari, Yevgeni), qırxbuğum cuzğun, adi əncir, Qrossheymsüdləyəni, Cənubi Qafqaz canavargiləsi, Karyagin və Nizami itburnusu, Naxçıvan və Prilipko paxladəni, ilankölgələr (İran, Soviç, yumurtavari), oraqmeyvə qalxanək, az şüalı zərəvşənia, sarımsaqyarpaq pişikotu, Komarov və Koçi birəotu, Qrossheymsüdləyəni növü milli və yalnız Naxçıvan “Qırmızı Kitabı”na salınmış digər növlər isə bölgə və lokal statuslu hesab edilir. Bununla yanaşı, burada diqqəti cəlb edən çoxlu sayda çoxəsrlik çinar, nalbənd (qarağac) və s. kimi əzəmətli ağac növləri mövcuddur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində biotik abidələr tipinin zooloji və ya fauna sinifinə məxsus olan və ölkənin qırmızı kitablarına daxil edilmiş 223 heyvan növünün 113-ü Naxçıvan MR ərazisində qeydə alınmışdır [Azərbaycan Respub. Qırmızı Kitabı, 2013].

Digər tərəfdən Naxçıvan MR ərazisində kompleks və ya xronoloji təbiət abidələrinə aid edilən və ölkə ərazisindəki 894000 ha sahəsinin təqribən 4500 ha-sı onun payına düşən xüsusi qorunan təbiət əraziləri vardır. Burada akademik Həsən Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkı, Arpaçay, Arazboyu və Ordubad Dövlət Təbiət Yasaqlıqları ilə təmsil olunmuşdur. Bunların yaradılmasında əsas məqsəd burada mövcud olan müxtəlif növ nadir, endemik, relikv heyvan və bitki nümunələrinin və eləcə də abiotik təbiət abidələrinin qorunması, bərpa və təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadəsi, ekoloji monitorinqin aparılması ilə yanaşı, ekoloji tarazlığın qorunması və eləcə də əhalinin coğrafi sahəsində maarifləndirilməsi, turizm üçün əlverişli şəraitin yaradılması və s. məsələlərlə əlaqədar tədbirlərin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsidir.

Naxçıvan MR ərazisi onun geoloji quruluşunda iştirak edən süxur və çöküntülərin litoloji-petroqrafik tərkibi və struktur xüsusiyyətlərinin mürəkkəbliyi, tektonik, maqmatik və mineragenik proseslərin bütün formalarda təzahürü və müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq abiotik təbii ehtiyatların ən vacib tərkib hissəsini təmsil edən faydalı qazıntılarla zəngindir [Геология Азербайджана, Т. VI, 2005].

Naxçıvan MR ərazisi təbii ehtiyatların mineral su sərvətləri ilə daha zəngindir. 250-dən çox mənbə ilə təmsil olunmuş həmin suların tərkibinin müxtəlifliyi və hər vahid sahəyə düşən sayı baxımından dünyanın ən zəngin bölgələrindən biri hesab olunur. Azərbaycanın mineral su ehtiyatının 60%-i Muxtar Respublikanın payına düşür. Burada aşkar edilmiş 6 tip, 16 sinif və 33 növ mineral suların 98%-i karbon qazlı-hidrokarbonat tipli olmaqla əksəriyyətinin temperaturu 8-22°C arasında təbəddüd edir. Həmin sulardan aşağıdakılar daha böyük maraq doğurur.

Badamlı mineral suyu Şahbuz rayonu ərazisində eyni adlı kənddən 3 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 1274 m hündürlükdədir. Suyunun minerallaşma dərəcəsi 0,9-6,1 q/l, temperaturu 17-22°C-dir. Bulaq karbon qazlı, hidrokarbonatlı-xlorlu-natriumlu-kalsiumlu tipli “Narzan” qrupuna aiddir, müalicə əhəmiyyətlidir.

Sirab mineral suyu Babək rayonu ərazisində eyni adlı kənddən 3 km şimalda, dəniz səviyyəsindən 1100 m yüksəklikdədir. Kimyəvi tərkibinə görə az minerallaşmış karbon qazlı, hidrokarbonatlı-kalsiumlu-natriumlu “Narzan” orta dərəcədə minerallaşmış hidrokarbonatlı-natriumlu “Borjomi”; yüksək dərəcədə minerallaşmış karbon qazlı mərgümüşlü hidrokarbonatlı-xlorlu-natriumlu “Darıdağ” tiplidir. Müalicə əhəmiyyəti vardır.

Vayxır mineral suyu Babək rayonu ərazisində eyni adlı kəndin şimalında, dəniz səviyyəsindən 1100 m yüksəklikdədir. Yatağın mərkəzi hissəsindəki quyularda iki – orta dərəcədə minerallaşmış karbon qazlı hidrokarbonatlı-xlorlu-natriumlu-kalsiumlu “Yessentuki” tipli; az minerallaşmış karbon qazlı hidrokarbonatlı-kalsiumlu-natriumlu “Sirab” tipli mineral su aşkar edilmişdir. Sular müalicə əhəmiyyətlidir.

Darıdağ mineral mənbəyi Culfa rayonu ərazisində, rayon mərkəzindən 8 km şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 800-900 m yüksəklikdə, Darıdağ platosunun ətəyində yerləşir. Darıdağ Sular yüksək minerallaşmış karbon qazlı, mərgümlü hirdokarbonatlı-xlorlu-natriumludur, temperaturu 53-57°C-dir.

Yataq əsasında karbon qazı istehsalı zavodu və müalicəxana fəaliyyət göstərir. Yuxarıda qeyd olunan mineral sularla yanaşı, Muxtar Respublikanın Sədərək rayonu ərazisindəki Bahasu (Bahadursu), Dəhnə, Babək rayonu ərazisindəki Cəhri, Əshabi-Kəhf, Sədərək rayonu ərazisindəki Dəhnə, Culfa rayonu ərazisindəki Dərəlik, Nəhəcir, Ağsal, Güllüstan, Şahbuz rayonu ərazisindəki Batabat, Gömür, Ordubad rayonu ərazisindəki Dəstə, Kəngərli rayonu ərazisindəki Şahtaxtı mineral suları yüksək keyfiyyəti ilə səciyyələnən sənaye əhəmiyyətli sulardır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində xeyli müxtəlifliyi və zənginliyi ilə səciyyələnən abiotik təbiət abidələri kompleksində endogen və ekzogen relyef əmələgətirici proseslərin fərdi və qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş və geomorfoloji təbiət abidələri sinfinə aid edilən tektonik, maqmatik, tektonik-maqmatik, lito- və petroskulptur, karst və psevdokarst, nival-qlyasial, ariddendasyon mənşəli çoxlu sayda morfostruktur və morfoskulpturlarla təmsil olunmuş təbiət abidələri məlumdur. Onların estetik, elmi-dərketmə və təbiət turizmi əhəmiyyəti baxımından ən əlamətdar və ecazkar növlərini təcəssüm etdirən maqmatik mənşəli abidələr – ekstruziv günbəzlər, intruziv günbəzvari yüksəklik və massivlər, vulkan krateri, konusu və prizmatik sütunları Muxtar Respublika ərazisində daha geniş yayılmış və burada mövcud olan təbiət abidələrinin xüsusi maraq doğuran ən heyrətamiz və cəlbədicə nümunələrini təcəssüm etdirirlər.

Naxçıvan MR ərazisində yer qabığının inkişafının xüsusi mərhələsini təşkil edən maqmatizmin fəaliyyəti və onunla əlaqədar müvafiq morfostrukturların və faydalı qazıntıların əmələ gəlməsi və paylanması qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi və öyrənilməsində informasiya daşıyıcıları mənbələri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən maqmatik abidələr müxtəlif forma və ölçülərə malik olmaqla bir-birindən xeyli fərqlənir. Belə ki, burada Eosen matmatizminin qabbro-qranit-monsonit formasıyından təşkil olunmuş və Qafqaz regionunda ən nəhəng plutonik kütləni təmsil Mehri-Ordubad batoliti intruziv silsilə, Oligosen-Erken Miosen əsri maqmatizminin monsonit, sienodiorit, qranosionit süxurlarından təşkil olunmuş və eyni adlı kalderin mərkəzində yerləşən Ləkətağ və qranodiorit tərkibli Şəkərsu Alangöz intruziv kütlələri günbəzvari massivlər, Eosen maqmatizminin diorit-porfir tərkibli süxurlarından təşkil olunmuş intruziv kütlələri isə Qapıcıq (3904 m), Qazangöldağ (3829 m), Uçurdağ (2572 m) və s. kimi konus və ya piramida şəkilli təbiət abidələri əmələ gətirir. Bu nəhəng və iri morfostruktur – abidələrlə yanaşı, Muxtar Respublika ərazisində Kaynozoy erasının Neogen dövrünün Miosen əsri maqmatizminin, əsasən, dasit-andezidasit kvarslı-diorit-porfir və qranodiorit porfir süxurlarından təşkil olunmuş kiçik intruziv kütlələri (lakkolit, bismalit, sfenolit, xanolit, ştok, sill) maqmatik abidələrin günbəz növlərini əmələ gətirirlər.

Çoxlu sayda bu növ abidələrdən Şərur rayonu ərazisində Qızılqaya (1693 m), Gəlinqaya (2769 m), Sarıdağ (1084 m); Kəngərli rayonu ərazisində Binədüz (883 m); Babək rayonu ərazisində Qaracalal (1478 m), Sürəmlik

(1477 m), Buzqov (2470 m), Əshabi-Kəhf (1665 m), Ortakənd (1144 m), Qutandağ (1271 m), Məzrə (1072 m), Qızılqaya (1313 m), Misdag (1270 m), Qızılboğaz (1180 m), Sarıdağ (1725 m); Şahbuz rayonu ərazisində Aracı (3067 m), Cındağ (2673 m), Quşqayası (1757 m), Qoturdağ (2046 m), Qaradağ (1756 m), Dibəkli (2678 m), Küküdağ (3120 m), Sarıdağ (1987 m), Zirnel (2575 m); Culfa rayonu ərazisində Nəhəcir (1087 m), Əlincə (1812 m), Göydağ (2720 m), Ərəzin (1073 m), Qazancı (1646 m), Xanağa (1916 m), Xoşkeşin (1586 m), Göytəpə (1587 m), Bərdik (2048 m), İlandağ (2415 m), Sarıdağ (1181 m); Ordubad rayonu ərazisində Qaladağ və ya Biləv (1349 m), Əyridağ (2458 m), Elti (1593 m), Diridağ (2528 m), Uçurdağ (2572 m), Quşdaş (1845 m), Sarıqaya (1723 m) və başqaları Muxtar Respublika ərazisinin maqmatik abidələri üçün səciyyəvidir.

Dünyada məlum günbəzvari maqmatik mənşəli təbiət abidələrinin ən möhtəşəm və əzəmətli nümunəsini təmsil edən, Ş.Ə.Əzizbəyova görə ekstruziv [Азизбеков Ш.А., 1961], M.İ.Rüstəмова görə isə [Геология Азербайджана. Т. III, 2001] (lakkolit) intruziv kütləsinin əmələ gətirdiyi İlandağ (İnandağ, Haçadağ, Nəbi qalası) adlı fenomen Naxçıvan diyarının və eləcə də ölkəmizin şanlı tarixində həm də alınmaz qala rolunu oynamış arxeoloji abidə kimi də xüsusi maraq doğurur. Culfa rayonu ərazisində Əlincə və Qaradərə çaylarının suayrıcında (rayon mərkəzindən 20 km şimal-şərqdə) çayın sol sahilində yerləşən göylərə ucalan, Miosen əsrində Naxçıvan törəmə muldasını Ordubad sinklinoriumundan ayıran dərinlik tektonik qırılması boyu fəaliyyət göstərmiş kvarsli diorit-porfir və qranodiorit-porfir formasiyası maqmatizminin intruziv süxurlarından təşkil olunmuş bu əfsanəvi təbiət möcüzəsi nəhəngliyi ilə də heyrət doğurur. Belə ki, 2144 m mütləq yüksəklikli, planda girdə formalı və yalnız sıldırım yamaclı qayalıq hissəsinin uzun diametri təqribən 1500 m, qısa diametri 1000m, nisbi yüksəkliyi 800 m, relyefdə əmələ gətirdiyi ümumi yüksəkliyin isə uzun diametri 3000 m, qısa diametri 2000 m, ətraf düzənliyin səthindən nisbi yüksəkliyi 1500 m-ə çatan abidə bölgənin hər tərəfindən görünərək diqqəti cəlb edir.

İlandağ günbəzi təbiət abidəsi maqmatizmin plutonik (intruziv) fəaliyyətinin lakkolit formasında təzahür edən endogen proseslərin informasiya daşıyıcısı mənbəyi kimi elmi, zahiri görünüşünə, morfoloji kəskinliyinə, möhtəşəmliyi və ecazkar xüsusiyyətlərinə, eləcə də yüksək estetik cazibədarlığına görə isə unikal turizm obyektinə kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Günbəzi əmələ gətirən lakkoliti təşkil edən maqmatik süxurların petroloji-litoloji tərkibinin müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq onun zirvəsi fiziki-kimyəvi aşınma prosesləri və selektiv denudasiya nəticəsində fərqli olaraq parçalanmağa məruz qalmış, haça şəklini almış və xalq arasında Haçadağ adının yaranmasına səbəb olmuşdur. Burada bizim eradan əvvəl 820-810-cu illərdə Urartu çarlarına aid idioqrafik mixi yazılarının, çoxlu sayda və siklopik tikilinin qalıqlarının, arxeoloji artefaktların aşkar edilməsi Naxçıvan diyarının və bütövlükdə ölkəmizin yenilməzlik və mərdlik simvoluna çevrilmiş, sirlərlə dolu bu ecazkar və unikal təbiət abidəsinin vaxtilə alınmaz qala olmasına dəlalət edir.

Qeyd olunan istər təbii, istərsə də bəşəri məziyyətləri baxımından YUNESKO-nun dövlət tərəfindən mühafizəsi zəruri olan və ümumdünya

tarixi-mədəni diqqətəlayiq yerlər və təbiət abidələri irsi siyahısına daxil edilmək üçün qoyulan tələblərə tam cavab verir. Bütün bunları nəzərə alaraq, İlandağ günləri təbiət abidəsinin həmin siyahıya salınması və onun beynəlxalq statuslu abidələrə aid edilməsi zəruri və qanunauyğun hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan MR ərazisində geniş yayılmış yuxarıda adları çəkilən maqmatik mənşəli, günbəz formalı təbiət abidələrinin əksəriyyəti, xüsusilə də onların “qala” tərkibli söz birləşmələri ilə ifadə olunanları (məsələn, **Culfa rayonu ərazisindəki** və həmin abidələrin ən möhtəşəm və fəth olunmaz nümunəsini təmsil edən Göynük, Bərdik, Nəhəcirqala, Qazançıqala, Əlincə qala; **Ordubad rayonu ərazisindəki** Qaladağ və ya Babəqala, Düylünqala, Əfqanqala, Qamırqala, Qaladaş, Qaravulgədik, Qaravulxana; **Şərur rayonu ərazisindəki** Qalacıq, Qızqala, Böyük və Kiçikqala və ya Dan-yeri, Danaqalası, Yaycıqala, Topaqla, Govurqala, Qarasu, Qızqalası, Şahbulaq, Qaravulxana, Qaravultəpə; **Babək rayonu ərazisindəki** Qalaiçi, Qaraqala, Donuzqala (Çalxanqala), Vayxırqala, Quyuludağ, Sumqalası, Qaravultəpə; Şahbuz rayonu ərazisindəki Köhnəqala, Ağdaban, Şapurqala, Qaravulxana; **Səderək rayonu ərazisindəki** Koroğlu, Səderək; **Kəngərli rayonu ərazisindəki** Qarabağlar, Bəzəkli, Qırmızıdaş, Govurqala və s.), müdafiə qalası və istehkamların, gözetçi və nəzarət-qaravulxana məntəqələrinin əsasını təşkil etməklə mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətli rola malikdir.

Muxtar Respublika ərazisindəki səciyyəvi maqmatik mənşəli abidələrdən Səməvi Kitab “Qurani-Kərim”də adı çəkilən və əlamətdar olan *Əshabi-Kəhf günbəzi* həmçinin, ziyarətəgah kimi maraq doğurur. **Babək rayonu ərazisində**, Qahab kəndindən 6 km cənub-şərqdə İlandağ və Nəhəcir abidələri arasında yerləşən və planda girdə formalı abidənin mütləq yüksəkliyi 1665 m, onu təşkil edən intruziv kütlənin əmələ gətirdiyi ümumi yüksəkliyin uzun diametri təqribən 2500 m, qısa diametri 1500 m, ətraf düzənliyin səthindən nisbi yüksəkliyi 600 m, intruziv günbəzin özünün uzun diametri təqribən 1300 m, qısa diametri 800 m, nisbi yüksəkliyi isə 300 m-ə qədərdir.

Günbəz bütövlükdə estetik baxımdan xeyli cazibədar petroskulptur qayalardan və psevdokarst və ya klastokarst mağaralarından ibarətdir. Onların yaranmasının əsas səbəbi günbəzi əmələ gətirən maqmatik kütlənin yer qabığına daxil olduğu zaman onun kontaminasiyaya (lat. contaminatio-qarışma, çirklənmə) uğraması və ya ətraf süxur ksenolitlərini (yun. ksenos-yad,litos-daş) assimilyasiya etməsi ilə izah edilir. Belə ki, həmin ekzotik qayalar və qədim insanların təqiblərdən sığınacaq tapdıqları əfsanəvi mağaralar ekzogen proseslərin intruziv kütlənin özünü və xüsusilə də onun daxilindəki denudasiyaya müxtəlif dərəcədə davamlı yad süxur qalıqlarını mexaniki və qismən də kimyəvi aşındırması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Endogen və ekzogen relyef əmələgətirici proseslərin şahidi, onların yaddaş mənbəyi və estetik-ekzotik baxımdan diqqətəlayiq abidə kimi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyətlə yanaşı, o islam dünyasının ən müqəddəs məkanlarından biri kimi də böyük dəyərə malikdir.

Əshabi-Kəhf abidəsinin qeyd olunan keyfiyyətləri onun qlobal səviyyəli təbii-tarixi abidələr tipinə aid edilməsinə tam əsas verir.

Naxçıvan MR ərazisində yuxarıda sözü gedən maqmatik mənşəli morfo-

strukturlarla təmsil olunmuş təbiət abidələri ilə yanaşı, müxtəlif, xüsusilə də vulkanik, vulkanik-çökmə süxurların, qismən də kontinental çöküntülərin aşınması və selektiv denudasiyaya uğraması nəticəsində əmələ gəlmiş petro və litoskulptur mənşəli morfoskulpturlarla təmsil olunmuş təbiət abidələri də geniş yayılmışdır. Bunların sırasında Ordubad rayonu ərazisindəki Zəvvarlar, Carçı daşı, Gəlinqaya, Oğlan-qız, Abdal, Arsu, Gilançay, Bilöv, Culfa rayonu ərazisindəki Üçqardaş (Deşikdaş), Qarğabazar; Babək rayonu ərazisindəki Toppuzdaş, Sfinks; Şahbuz rayonu ərazisindəki Papaqdaş, Kükü qayalar qrupu, Kəngərli rayonu ərazisindəki Günorta daşı; Sədərək rayonu ərazisindəki Koroğlu estetik baxımdan daha cəlbedici ekzotik qayalar xüsusi maraq doğurur.

Həmin ekzotik təbiət abidələrinin ən əlamətdar nümunəsini təcəssüm etdirən Şahbuz rayonu ərazisində Nursu kəndi yaxınlığındakı Papaqdaş adlı möcüzədir. Papaqlı göbələyə oxşadığından bu adı almış ekzotik qayanın sütununun hündürlüyü 2 m, diametri 0,4 m, “papaq” hissəsinin diametri 1,5 m, qalınlığı 0,5 m-dir. Abidə Paleogen dövrünün Orta Eosen əsri vulkanizminin eksploziv püskürmə fəaliyyətinin məhsulu olan piroklastik lava örtüyünün əvvəlcə erozion-denudasion, sonralar isə eol (deflyasion) – denudasion aşınması nəticəsində əmələ gəldiyinə görə petroskulptur mənşəli hesab olunur. Papaqdaşı təşkil edən və ətrafında yayılmış süxurların struktur-petroloji xüsusiyyətlərinə əsasən güman etmək olar ki, onun sütunu üzərindəki girdə formalı süxur qayması piroklastik lavaya nisbətən denudasiyaya daha çox davamlı olan və burada tez-tez rast gəlinən vulkan bombasından ibarətdir. Aşınmaya davamlılığı baxımdan yekcins olmayan piroklastik vulkanik materialın selektiv denudasiyasının klassik nümunəsini təmsil edən, öz heyvətəməz görünüşü ilə diqqəti cəlb edən, insanlar tərəfindən əfsanəvi görkəminə görə ziyarətəgaha çevrilmiş bu möcüzəli qayanın ölkəmizdə analoqu olmadığını və eləcə də mühüm elmi və turizm əhəmiyyəti kəsb etdiyini nəzərə alaraq onu status baxımından milli səviyyəli abidələrə aid etmək olar. Bununla yanaşı, Papaqdaşdan pir kimi istifadə edilməsi və baxımsızlığı onun mühafizəsi məqsədilə təbiət abidəsi elan edilməsini zəruri edir.

Papaqdaş abidəsinə bənzər eynimənşəli digər ekzotik qayalardan Culfa rayonu ərazisində, Kırna kəndi yaxınlığındakı Üçqardaş və ya Deşikdaş adlanan papaqlı göbələyə oxşar üç ekzotik qayalar qrupundan təşkil olunmuş maraqlı təbiət abidəsidir.

Muxtar Respublika ərazisində qeyri-maqmatik süxurlarda əmələ gəlmiş çoxlu sayda litoskulptur mənşəli morfoskulpturlarla təmsil olunmuş ekzotik qayalar sırasında toppuza oxşadığına görə Toppuzdaş adlanan ekzotik qaya bu növ təbiət abidələri baxımından daha səciyyəvidir. Babək rayonu ərazisində Arazın sol sahili terrasında yerləşən və Paleozoy erasının Perm-Trias dövrünün, əsasən, karbonatlı süxurlarından təşkil olunmuş abidə düzənliyə basdırılmış sütunu xatırladır. Eroziya-denudasiya proseslərinin destruktiv fəaliyyətinin Noxuddağ platosundan ayırdığı və sonralardan, əsasən, eol aşındırılması nəticəsində formalaşmış cazibədar ekzotik təbiət abidəsinə çevrilmiş qaya həmin platonun indikindən daha geniş ərazini əhatə etməsinin şahidi kimi də maraq doğurur.

Ekzotik təbiət abidələrinin ən maraqlı və estetik baxımdan cazibədar görünüşlü növlərindən biri də Muxtar Respublika ərazisində kontinental-

akkumulyativ çöküntülər üzrə əmələ gəlmiş və “torpaq piramidaları” adı ilə məşhur olan litoskulptur mənşəli morfoskulpturlarla təmsil olunmuşdur. Burada onların ən diqqətəlayiq nümunələri Ordubad rayonu ərazisində, Gilan və Düylün çaylarının suayrıcısını təşkil edən Daşbaşı platosunda müşahidə edilir. Müxtəlif görünüşlü “piramidalardan” ibarət ekzotik abidə platonu örtən qalın flüvioqlyasial çöküntülərin aşındırılaraq, dağılması ilə əlaqədar olaraq formalaşmışdır. Denedasiya proseslərinin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış qeyd olunan kiçik ölçülü ekzotik morfoskulpturlarla yanaşı muxtar respublika ərazisində şahid (qalıq) və ya masa dağlar adlanan kəsik konus və piramida şəkilli plato və yüksəkliklər (Nehrəm, Duzdağ, Plovdağ, Darıdağ vəs.) mövcuddur. Müxtəlif rəngli süxur laylarından təşkil olunmuş bu abidələr “bəzəkli dağ” kimi diqqəti daha çox cəlb edir.

Naxçıvan MR ərazisində elmi, eləcə də praktiki baxımdan maraq doğuran skulptur-denedasion törəmələrin bir növünü də buzlaqların fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş morfoskulpturlar təşkil edir. Burada onların forma müxtəliflikləri arasında ekzarasion troq dərələri, kar və sirkələr və eləcə də akkumulyativ moren tirə və təcikləri daha əlamətdardır. Bunlardan Yağlıdərə və Sağarsu klassik troq dərələri ilə yanaşı, Əlincə, Nəsirvaz, Parağa və s. çayların yuxarıların troq dərələri, Salvard, Toğluqaya, Qazangöldağ, Səfərdərə vəs. karları, Keçəldağ, Küküdağ, Biçənək, Gilançay, Qapıcıq, Ayıçınqıl, Sarıdərə və s. sirkələri və onların ərazilərində buzlaq akkumulyasiyası nəticəsində əmələ gəlmiş moren tirələri təbiət abidələri kimi səciyyələndirilir.

Naxçıvan MR ərazisində geomorfoloji təbiət abidələrinin başqa maraqlı növünü təmsil edən karst mənşəli mağaralar kifayət qədər geniş yayılmışdır. Burada aşkar edilmiş 30-dək mağaralardan Ordubad rayonu ərazisindəki Kəreyil qalası mağarası və Kilit-Kotam mağaralar qrupu; Culfa rayonu ərazisindəki Alməmməd və ya Ərməmməd; Babək rayonu ərazisindəki Daşqala və ya Sirab, Salaxana; Şərur rayonu ərazisindəki Hadiqayb, Qazma, Pisdər, Şoralı, Havuş piri; Kəngərli rayonu ərazisindəki Dərəşam, Damlama, Vəlibaba; Sədərək rayonu ərazisindəki Əjdəhan; Şahbuz rayonu ərazisindəki Fərhad evi mağaraları elmi və praktiki baxımdan əhəmiyyətli təbiət abidələri kimi daha çox maraq doğurur. Onların əksəriyyəti estetik mahiyyəti ilə yanaşı qədim insan düşərgəsi məkanları kimi də mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan MR ərazisində geniş yayılmış müxtəlif yaşlı süxur və çöküntülərin struktur və litoloji-petroqrafik xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi ilə əlaqədar olaraq onların əsasında əmələ gəlmiş yuxarıda qeyd olunan mineragenik və geomorfoloji təbiət abidələri ilə yanaşı burada çoxlu sayda tektonik, stratigrafik – paleontoloji və başqa məzmunlu geoloji təbiət abidələri də geniş yayılmışdır. Bunlar, əsasən, qırışıq (plikativ) və çat (dizyunktiv) tektonik strukturları, süxur laylarının stratigrafik ardıcılığı və ya qeyri-uyğun yatım xüsusiyyətlərini əks etdirən və ərazinin geodinamiki inkişaf şəraitinin informasiya daşıyıcıları rolunu oynayan geoloji kəsilişlərdir. Belə kəsilişlərdən burada Culfa rayonu ərazisindəki Çayırdag, məxsusi Culfa; Ordubad rayonu ərazisindəki Biləv, Aza; Babək rayonu ərazisindəki Nehrəm, Cəhriçay, Duzdağ, Şorsu; Şərur rayonu ərazisindəki Gümüşlü, Şahbulaq kəsilişləri qeyd olunan geoloji məzmunlu abidələri təmsil edən kəsilişlərin klassik nümunələri kimi daha böyük maraq doğurur.

Naxçıvan MR ərazisində turizmin ən maraqlı və cəlbedici obyektlərindən sayılan hidroloji təbiət abidələri göllər və qismən də şlalələrlə təmsil olunmuşdur. Buradakı mövcud şlalələrdən öz estetik cazibədarlığı və ölçü göstəricilərinə görə Ordubad rayonu ərazisindəki Əylis və Pəzməri şlalələri daha səciyyəvi təbiət abidələridir. Bununla yanaşı, əsasən, Zəngəzur və Dərələyəz silsilələrinin yüksəkdağlıq qurşağında qeydə alınmış 20-ədək göldən Şahbuz rayonu ərazisindəki üzən ada möcüzəli Batabat gölü, Cindağın şimal yamacındakı Gömür gölü, Kükü çayının yuxarılarında Qanlıgöl, Salvartı dağın yamacındakı eyniadlı göl, Sərpidağın ətəyindəki Taca gölü, Ordubad rayonu ərazisində Sağarsu çayının mənbəyindəki Göygöl, Qazangöl dağının ətəyindəki eyniadlı göl daha cazibədar və diqqətəlayiq abidələrdir.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin sözügedən, lakin bütün müxtəliflikləri tam əhatə olunmayan siyahısı tam dəqiqləşdirilməyən təbiət abidələri ilə yanaşı mineral-termal su mənbələrinin unikal tarixi-mədəni-memarlıq abidələri və yeraltı ekosistem ilə zənginliyi özü planetimizin təkrarsız təbiət abidəsini təcəssüm etdirən, xüsusilə də açıq səma altında geoloji muzey olan bu möcüzələr diyarının yüksək turizm potensialına malik olduğuna dəlalət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Qırmızı Kitabı, 2013
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin №169, 12.07.2016-cı il tarixli qərarı
3. Əlizadə E.K., Tanrıverdiyev X.K. və b., 2014
4. Naxçıvan abidələri ensiklopediya, 2008
5. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial -iqtisadi inkişafı Dövlət
6. Proqramı, Respublika qəzeti, Bakı, 2014
7. Babayev S.Ü. Qədim diyarın təbiəti, Bakı: 1970, 210s.
8. Budaqov B.Ə. Azərbaycanın təbiət abidələri, Bakı: Elm, 1970, 180s.
9. Əl-bakuvi Ə. Abidələrin xülasəsi və qiymətli hökmdarın möcüzələri Bakı, 1992, 176s.
10. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikaları, Bakı: Elm, 1975, 358s.
11. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı kitabı, 2013

*Novruzov Djalal Abdulrahman oğlu
Sadıqov Mamed Orudj oğlu
Mamedova Halila Nadjafqulu gızı
Salıfov Tural Makhmud oğlu*

**РОЛЬ ПРИРОДНЫХ ПАМЯТНИКОВ И МИНЕРАЛЬНО
ТЕРМИЧЕСКОЙ ВОДЫ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА
В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

РЕЗЮМЕ

Naxçıvan MR ərazisində təbiət abidələrinin və mineral-termal sularının müxtəlifliyi və zənginliyi onun səciyyəvi coğrafi mövqeyi, endo və ekzodinamik amillərin təzahürlərinin fərdi xüsusiyyətləri, geoloji-geomorfoloji quruluşunun rəngarəngliyi və mürəkkəbliyi ilə əlaqədardır.

Beləliklə, Naxçıvan MR ərazisinin sözügedən, lakin bütün müxtəliflikləri tam əhatə olunmayan siyahısı tam dəqiqləşdirilməyən təbiət abidələri ilə yanaşı mineral-termal su mənbələrinin unikal tarixi-mədəni-memarlıq abidələri və yeraltı ekosistem ilə zənginliyi özü planetimizin təkrarsız təbiət abidəsini təcəssüm etdirən, xüsusilə də açıq səma altında geoloji muzey olan bu möcüzələr diyarının yüksək turizm potensialına malik olduğuna dəlalət edir.

*Novruzov Djalal Abdulrahman oğlu
Sadıqov Mamed Orudj oğlu
Mamedova Halila Nadjafqulu gızı
Salıfov Tural Makhmud oğlu*

**THE ROLE OF NATURAL MONUMENTS AND MINERAL
AND THERMAL SPRINGS INFLUENCING DEVELOPMENT
OF TOURISM IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

SUMMARY

Diversity and richness of the natural monuments and mineral and thermal springs of Nakhchivan Autonomous Republic is related with its specific geographical position, individual features of the endo and exo-dynamic factors, diversity and complexity of geologic and geomorphic structure.

So, besides natural monuments of Nakhchivan Autonomous Republic, which haven't been listed completely and described with all diversities, its mineral and thermal springs, unique historical, cultural and architectural monuments and its richness with subsoil ecosystem prove that this land of miracles, open-air geological museum have great tourism potential.